

ГЕРОЙ: ДО ПРОБЛЕМИ ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

У статті розглянуто витoki феномену героїзму та підходи до визначення поняття героя. Наголошено, що головним каталізатором утвердження героїв в Україні повинні стати ЗМІ. Указано, що героїчна поведінка – результат органічного взаємозв'язку високих моральних якостей та здатності до дії, визначено роль і місце постаті героя в суспільстві.

Ключові слова: *герой, медіагерой, культ героїв, мораль, діяльність.*

Будь-яке суспільство та епоха потребують своїх героїв, які слугують маркером не лише світоглядних позицій, а й нерідко мірилом соціального, економічного, політичного становища, вказують на рівень організації суспільства та домінуючі в ньому моральні норми. Як указує А. Данчук, “сьогодні проблему героїчного вчинку варто розглядати не як абстрактну загальну категорію, а як поняття діалектичне і конкретно-історичне” [2, с. 151]. Відтак, постать героя залишається постійно затребуваною й актуальною, особливо ж за кризових, переламних ситуацій, коли пошук та утвердження орієнтира героїчного вчинка дає змогу не лише констатувати, а подекуди й передбачати шляхи розвитку суспільства.

У вітчизняній науці осмислення феномену героїства не набуло значного розвитку. Те, що проблему досліджують переважно фольклористи чи літературознавці (наприклад, П. Будівський [1], М. Набок [6], О. Чернявська [12], А. Данчук [3]), очевидно, дає підстави стверджувати, що українське суспільство досі зорієнтоване на минуле, не здатне продукувати образи сучасних, актуальних за нинішніх умов героїв, натомість лише ностальгуючи за часами Самійла Кішки чи Олекси Довбуша.

За цих умов каталізатором утвердження національних героїчних образів здатні стати засоби масової інформації. Трансльовані медіаобрази успішних українців, знаних у світі, які досягли майстерності у своїй сфері діяльності, здатні стати прикладом для співвітчизників, утіленням національної ідеї, орієнтиром розвитку українського суспільства. Відтак, постає проблема того, хто здатен претендувати на роль героя, які риси цей образ повинен мати й чи насправді він є настільки необхідним для консолідації суспільства.

Дослідженню феномену героїства присвячена значна кількість наукових розвідок переважно зарубіжних учених. Так, вивченню генези феномену присвячені праці Дж. Кемпбелла, Л. Стефанович, Р. Ламонт, процесу конструювання героїчного образу – праці А. Папаяніс, Б. Беннета, Д.К. Мартіна, визначенню критеріїв героїзму (зокрема, розрізненню героїв та “селебритіз”) – розвідки К. Юе, А. Норта, В. Блен-

да. Сьогодні образ героя вивчають філософи (М. Мерло-Понті), психологи (Дж. Харві, Е. Яві-креме), науковці, які займаються гендерними студіями (наприклад, фемінний підхід Дж. Боуер і маскулінний К.А. Буна).

Метою нашої розвідки є з'ясування особливостей постаті героя, виокремлення його “суспільних обов'язків” і визначення сутності поняття героїзму.

З погляду етимології, “герой” – слово, яке через французьку мову потрапило в слов'янські мови з грецької, де використовувалося на позначення напівбогів, “смертних, народжених від богів і наділених видатними здібностями, у першу чергу величезною силою” [5].

Як зазначає Л. Стефанович, культ героїв походить з Давньої Греції, де слово герой однак мало не одне, зафіксоване етимологічними словниками значення. Типів героїв (а відповідно, і культів) у греків сформувалося два – герої як божественні істоти й герої як воїни-звитяжці [19, с. 7]. Перший тип героїв – смертні, яких шанували за великі вчинки та надприродну силу. Такі герої власне героями ставали вже після смерті. Другий тип героїв – видатні воїни, оспівані в епічній поезії за досягнення на полі бою. Часто героями вони ставали ще за життя, хоч нерідко – і після смерті в бою.

Л. Стефанович зазначає, що обидва типи культів ментально й ритуально беруть свій початок від культу мертвих, є своєрідною його похідною [19, с. 8, 12]. Культ видатних особистостей, шанованих після смерті, виникає в пост-Гомеровий період, приблизно в X ст. до н.е., а поширення набуває з VIII ст. до н.е. У контексті нашого дослідження важливим є зауваження науковця щодо причин виникнення культу: дослідниця зазначає, що у свідомості тогочасних греків “боги жили далеко від людей, на противагу героям, які завжди були поруч, а тому здатні були допомогти за будь-якої потреби” [19, с. 12], відтак, потреба в моральному оперті, необхідність віри в те, що високий ідеал досяжний, і є головними витокami шанування героїв (і, очевидно, виникнення самого феномену героїства, конструювання архетипу героя). Оскільки ж подібні прагнення й потреби відчуває людина будь-якої епохи, зрозумілим стає, чому саме образ героя, на відміну від тисяч

локальних, тимчасових образів, залишається завжди сучасним і затребуваним.

Більше того, у процесі еволюції поняття героя значно розширилося: з'явилися герої одного дня (своєрідні "герої нашого часу"), цим терміном почали визначати й дійових осіб літературних творів. Відповідно до словників, можемо говорити про п'ять-шість базових смислів поняття "герой". Словник іншомовних слів української мови за редакцією О. Мельничука так визначає поняття: "1. В давньогрецькій релігії і міфології визначний предок, вождь або богатир. 2. Видатна за своїми здібностями й діяльністю людина, що виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість у бою і в праці. 3. Людина, що втілює основні, типові риси певного оточення, часу, певної епохи. 4. Головна дійова особа художнього твору. 5. *перен.* Особа, яка чим-небудь відзначилася, привернула до себе загальну увагу" [8, с. 156].

Подібні визначення фіксує ряд російських словників (зокрема, за редакцією С. Ожегова та Н. Шведової [6], Т. Єфремової [10], Л. Ушакова [11]). Підтвердженням того, що образ героя вже чимало століть має багато інших, "невойовничих" смислових нашарувань може слугувати й типологія героїв, запропонована в циклі публіцистичних бесід Т. Карлайлом [4], у якому англійський філософ виділяє: *героя як божество* (Одін), *героя як пророка* (Магомет), *героя як поета* (Данте, Шекспір), *героя як пастиря* (Лютер, Нокс), *героя як письменника* (Джонсон, Руссо, Бернс) та *героя як вождя* (Кромвель, Наполеон) [4].

Зауважимо, однак, що провідним значенням слова герой досі виступає, очевидно, його первинне, похідне ще з Давньої Греції розуміння героя як людини, здатної до подвигу, такої, що відзначається фізичною силою. Про це свідчить, зокрема, синонімічний ряд "герой – богатир – поет – витязь – уроч. звитяжець – *книжн.* лицар" [9] та доволі широке коло епітетів до поняття герой у вказаному значенні, а також словотвірна парадигма "герой – геройський – героїчний – героїка – героїзм – геройство – геройствувати і т.д.", зафіксована словниками [10; 11].

Слід зауважити, що хоч домінанта сили й залишається провідною для образу героя, поняття геройського вчинку значно розширюється завдяки тому, що сила сучасного героя – не обов'язково ратний подвиг чи військова звитяга. Як зазначають Е. Яявікреме та П. Ді Стефано, позитивна психологія в останні десятиліття виробила широку типологію людської сили, яка включає 24 різних типи, виведених на основі аналізу широкого кола історичних та літературних джерел. Автори зазначають, що тип сили "мужність" "найбільш відповідає розумінню героїчного вчинка" [16, с. 169]. Однак "мужність", яка, на перший погляд, відбиває саме фізичну силу, насправді включає в себе "відважність" та "прямоту", які є радше не фізи-

чними, а ментальними якостями. Відповідно, за результатами досліджень у галузі позитивної психології, героєм сьогодні можна вважати людину, яка, по-перше, здатна робити щось, що суперечить думці більшості, здатна йти на ризики й усвідомлює можливі наслідки, а по-друге, не боїться відкрито говорити правду, висловлювати непопулярні речі. Важливими є мотиви такої поведінки – необхідність турботи про інших, співпереживання та внутрішня потреба бути чесним із собою [16, с. 169].

На моральному аспекті героїської поведінки наголошує й український дослідник А. Данчук, відзначаючи, що "не варто називати вчинок героїчним, якщо відсутня конкретна прогресивна мета і її соціально вартісний зміст. Інакше довелось би віднести до цієї категорії і нахабні дії злочинців" [2, с. 151]. Інший науковець, Л. Данчук, прямо вказує на взаємозв'язок категорії героїчного з категорією моралі: "...питання про те, яку людину ми хочемо подарувати майбутньому, є визначним у проблемі героїчного, оскільки здатність до героїчного вчинку починається з розвитку моральних якостей" [3, с. 25].

Зауважують, що "героїзм можна розглядати як високоморальну поведінку", й американські психологи [15, с. 313]. При цьому явище героїзму вони пояснюють як зумовлене прагненням до пошуку сенсацій, альтруїзмом, відчуттям громадянського обов'язку та відвагою, які є бажаними, однак нон-адаптивними рисами відповідно до теорії Дарвіна [15, с. 313]. Відтак, постає запитання: чому нелогічна з погляду боротьби за виживання поведінка існує й навіть вважається зразком, еталоном, утіленням високих ідеалів. Науковці зазначають, що така поведінка може пояснюватися як результуюча трьох факторів: усвідомлення ситуації як критичної, наявності значної кількості спостерігачів, прийняття відповідальності за ситуацію [15, с. 316]. Але очевидно, що самих по собі цих факторів недостатньо для того, щоб гарантувати героїчні вчинки, тому провідним фактором мусить бути саме моральна відповідальність, геройський учинок розцінюється як такий не за наміром, а за результатом, який порівнюється з етичним ідеалом, моральною нормою.

Е. Яявікреме та П. Ді Стефано зазначають, що в більшості дефініцій героя зазвичай виділяють три провідні риси: його поведінка складається за нетипових ситуацій, наприклад, стихійних лих; поведінка здається незвичайною, особливо через помітні особисті ризики; поведінка має за мету подальше благополуччя інших [16, с. 167].

Таким чином, можемо говорити про те, що герой – категорія моральної відповідальності, тип поведінки, покликаний до життя внутрішніми стимулами ("Альтруїсти бачать світ по-іншому. Де більшість бачить чужого, альтруїст бачить ближню людську істоту" [16, с. 167]), однак завжди герой – людина дії, саме вчинки зводять його до такого рангу.

Як зосередження не моральних ідеалів, а конкретних дій герой постає в концепції французького феноменолога М. Мерло-Понті. Філософ виділяє три типи героїзму – традиційний (гегелівський), ідеологічний (комуністичний), сучасний, – беручи за основу класифікації не намір, а дію [дет. див.: 17]. За М. Мерло-Понті, протягом століть культ героїв розглядався як жертвенний заради трансценденції (що найяскравіше виявився на прикладі християнських святих), однак Г. Гегель здійснив світоглядний переворот у тому числі й у розумінні сутності героїства. Ключова зміна, результуюча від визнання місця особистості в історії, виявилася в поверненні героя від трансценденції до реального життя. Після великої перерви героями змогли стати конкретні особистості, які усвідомили, що їхній світ не має майбутнього, і наважилися самі взяти участь в історичному прогресі.

Б. Сміт зазначає, що для М. Мерло-Понті “гегелівський герой – це історична особистість, яка, базуючись на неясних відчуттях, діє *проти власного часу*. У ретроспективі такі дії можуть скидатися на історичну мудрість. Але *лише* в ретроспективі. Такі герої загалом не герої для сучасників. ... Гегелівський героїзм полягає у випрацюванні того, що з *часом* здаватиметься єдиною можливим майбутнім і єдиною можливим сенсом життя” [18, с. 170–171].

Ідеологічний героїзм, за М. Мерло-Понті, – особливий феномен, коли люди здатні покласти все своє життя й сили на служіння ідеям, які за їхнього життя не мають або мають дуже примарні шанси на здійснення [18, с. 175]. Такими героями-діячами були, наприклад, прихильники комунізму.

Сучасний же герой для М. Мерло-Понті – це людина, здатна зовнішньо поводитися так, як відчуває себе внутрішньо. Навіть у дійовій концепції героїзму філософ наголошує на моральних якостях героя, стверджуючи, що герой – людина в будь-який момент здатна до самопожертви та здатна відмовитися від власної свободи для збереження свободи іншого [18, с. 178]. Таким чином, на відміну від традиційного типу героїзму, сучасний герой “просто живе у *своєму часі*” [18, с. 179]. Однак саме відчуття свого часу допомагає сучасному героєві зрозуміти минуле, осягнення сучасності постає для нього способом зв'язку з універсумом.

Концепція героїзму, за М. Мерло-Понті, хоч і не різниться принципово від наведених вище, однак є важливою передусім через зміщення акценту з відчуттів героя на його активність, діяльність.

М. Салліван та А. Вентер установили, що розуміння героїв різняться у різних людей (про що свідчить 590 означень до цього слова, виявлених у ході дослідження), однак досить 7–12 базових слів для опису поняття (розумний, люблячий, релігійний, турботливий, лідер, талановитий, важко працює, мотивований, висту-

пає рольовою моделлю (прикладом), добрий, сильний, креативний) [20, с. 477]. Цей експеримент доводить, що попри відмінності в сприйнятті героїчних постатей (залежно від освіти, регіону проживання, виду зайнятості, віку тощо), частина характеристик героя залишається стабільною. Очевидно, ці константи й є “маркерами” героїчних постатей у суспільстві.

У підсумку з наведених результатів можемо вивести своєрідну “формулу” образу героя. Людина, яка претендує на роль героя, мусить характеризуватися високими моральними якостями (здатністю жертвувати собою на користь інших, бути альтруїстом), бути рішучою і дієвою, відзначатися мужністю (тобто бути відважною й уміти висловлювати “незручні” ідеї), а, крім того, володіти рядом рис – бути розумною, люблячою, релігійною. Зрозуміло, що не кожен герой володіє повним набором цих характеристик, так само, як і не кожна людина, яка ними володіє, автоматично стає героєм. Утім, виокремлення цих рис є необхідним для розуміння сутності поняття “в загальному”, без поправки на індивідуальні особливості рецепції образу.

Зі сказаного вище очевидно, що поняття героїства – складне, поліфонічне явище. Можна говорити про непересічність фігури героя для окремої особистості та історичного процесу, однак чітко сформулювати, у чому ж полягає значущість феномену загалом, неможливо. Через неоднорідність та неоднозначність явища виконуваним ним функції теж досить різноманітні й залежать від вибору підходу до розуміння сутності явища.

Так, Т. Кралайл вважав, що поклоніння героям слугує найкращим стабілізатором суспільного й політичного ладу [4, с. 12]. Як зазначає Е. Кассіпер, “для Карлайла поклоніння героям було найдавнішим і найміцнішим елементом у суспільному й культурному житті людства. Саме в ньому він бачив “невмирущу надію на справедливе управління світом”. ... Він ототожнив усе історичне життя з постатями великих людей” [14, с. 189–190].

На важливості героїчних постатей для залучення людини до політичного життя, культурного виховання наголошують і американські дослідники: “Героїзм може мати не лише пряме значення для людини в термінах моральності та підвищення самооцінки: захоплення героями може формувати базис громадянської ідентичності, навчати активній громадянській позиції. Іншими словами, героїзм слугує суспільству, долучаючи індивідів до позитивних цінностей та культури” [15, с. 314].

Натомість К.А. Бун, не заперечуючи цінності героїзму для суспільства, вказує, що явище “є шкідливим на рівні одиначної маскуліної ідентичності, оскільки риси ідеалізованої фігури героя завжди й невідворотно відсутні в кожній окремій людині” [13, с. 304], а тому особистість героя часто тисне своїм авторитетом на

людину, змушує її почуватися неповноцінною, прагнути досягти недосяжного ідеалу. Герой, таким чином, для кожної конкретної людини – щось чуже, “інший”, жоден герой не може назвати себе героєм без ризику втратити свій героїчний статус.

Хоч К.А. Бун указує на шкідливість героїв для індивіда, хід його міркувань доводить користь героїв для окремої людини хоч би тим, що здатність до осмислення феномену героїства свідчить про рівень духовного розвитку людини: науковець зазначає, що в реальності не існує лише героїв як конкретних особистостей, однак героїчні вчинки існують. Тоді здатність людини мислити глобально як раз і визначається здатністю побачити за окремими актами героїзму постань героя, а не навпаки [13, с. 305].

Отже, для сьогодишнього українського суспільства образ героя є важливою “точкою оперття”, слугує показником шляхів розвитку суспільства, ідеалів, що панують у ньому. Для виявлення героїв нашого соціуму необхідним є з’ясування сутності феномену героїства, вирішення термінологічної неясності, хто ж такий герой. Відповідно до етимології, героями слід називати людей, які відзначаються фізичною силою, відповідно до розвідок у галузі позитивної психології – альтруїстів, людей обов’язку, які володіють високими моральними якостями, згідно ж із теорією філософа М. Мерло-Понті, головною характеристикою героя є здатність діяти. Таким чином, можемо говорити, що герой – це людина, яка має набір позитивних якостей: моральність, відважність, рішучість, розум тощо. Однак дослідниця О. Чернявська зазначає, що феномен героїства сьогодні зазнає трансформації: «Поняття “герой” утрачає свою однозначність, і сам герой набуває багатьох суперечливих рис, що ставить під сумнів його вартість у позиції героїчного. ... Герой все більше віддаляється від своєї “героїчності” ... і все більше набуває рис звичайної людини, наближаючись до буденності» [12, с. 275–276]. Крім того, розуміння героїчного залежить і від самого реципієнта. Відтак, виявлення новітніх трансформацій інституту героїства та вивчення національних, питомо українських рецепцій феномену становить значний інтерес для подальших досліджень.

Список використаної літератури

- Будівський П.О. Фольклорний і літературний образ народного героя (Олекса Довбуш): проблема історичної та художньої правди : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.07; 10.01.01 / Будівський Петро Олексійович. – К., 2000. – 40 с.
- Данчук А.Л. Героїчна тема в українських думках та історичних піснях / А.Л. Данчук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2005. – № 20. – С. 151–155.
- Данчук Л.І. Героїка на українській сцені : монографія / Л.І. Данчук. – К. : ДАККІМ, 1999. – 186 с.
- Карлейль Т. Герои, почитание героев и героическое в истории / Томас Карлейль. – М. : Эксмо, 2008. – 864 с.
- Крылов П.А. Этимологический словарь русского языка [Электронный ресурс] / сост. П.А. Крылов. – СПб. : Полиграфсервис, 2005. – 432 с. – Режим доступа: <http://www.slovopedia.com/25/195/1649278.html>.
- Набок М.М. Українські народні думи: типологія героя і особливості національного характеру : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.07 / Набок Марина Миколаївна. – Львів, 2010. – 19 с.
- Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М. : Азъ, 1992. – Режим доступа: <http://www.slovopedia.com/4/195/645659.html>.
- Словник іншомовних слів / за ред. О.С. Мельничука. – К. : Головна редакція УРЕ, 1974. – 775 с.
- Словник синонімів української мови / Л.М. Полюга ; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Український мовно-інформаційний фонд [Електронний ресурс]. – К. : Довіра, 2001. – 477 с. – (Словники України). – Режим доступа: <http://slovopedia.org.ua/31/53395/27820.html>.
- Современный толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / под ред. Т. Ефремовой. – Режим доступа: <http://www.slovopedia.com/15/195/1500578.html>.
- Толковый словарь русского языка : в 4 т. [Электронный ресурс] / под ред. Д.Н. Ушакова. – М. : Сов. энцикл. : ОГИЗ, 1935–1940. – Режим доступа: <http://www.slovopedia.com/3/195/780919.html>.
- Чернявська О. Архетип культурного героя: функціонування в історії світової культури [Електронний ресурс] / Олена Чернявська // Наукові записки Кіровоградського державного університету. Серія: Філологічні науки (Літературознавство). – 2012. – Вип. 111. – Режим доступа: www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Nz/2012_111/statti/30.pdf.
- Boon K. Heroes, Metanarratives, and the Paradox of Masculinity in Contemporary Western Culture / Kevin Alexander Boon // The Journal of Men's Studies. – 2005. – Vol. 13. – № 3. – P. 301–312.
- Cassirer E. The Myth of The State / Ernst Cassirer. – Yale Univ. Press, 1946. – 236 p.
- Harvey J. How do we perceive heroes? / Joan Harvey, George Erdos, Lisa Turnbull // Journal of Risk Research. – Vol. 12, Nos. 3–4, April–June 2009. – P. 313–327.
- Jayawickreme E. How Can We Study Heroism? Integrating Persons, Situations and Communities / Eranda Jayawickreme, Paul Di

- Stefano // Political Psychology. – 2012. – Vol. 33. – № 1. – P. 165–178.
17. Merleau-Ponty M. Le héros, l'homme / Maurice Merleau-Ponty // Maurice Merleau-Ponty. – Senset non-sens. – Paris : Éditions Gallimard ; NRF, 1996. – P. 221–226.
18. Smyth B. Heroism and history in Merleau-Ponty's existential phenomenology / Bryan Smyth // Continental Philosophy Review. – 2010. – Vol. 43. – P. 167–191.
19. Stefanovic L. Human or Superhuman: the Concept of Hero in Ancient Greek Religion and/in Politics / Lada Stefanovic // Bulletin of the Institute of Ethnography. – Vol. LVI (2). – P. 7–20.
20. Sullivan M. Defining Heroes Through Deductive and Inductive Investigations / Michael P. Sullivan, Anre Venter // The Journal of Social Psychology. – 2010. – № 150 (5). – P. 471–484.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2013.

Евтушенко Е.Н. Герой: к проблеме толкования понятия

В статье рассматриваются истоки феномена героизма и подходы к определению понятия героя. Отмечено, что главным катализатором утверждения героев в Украине должны стать СМИ. Указано, что героическое поведение – результат органической взаимосвязи моральных качеств и способности к действию, определено роль и место личности героя в обществе.

Ключевые слова: герой, медиагерой, культ героев, мораль, деятельность.

Yevtushenko O. Hero: the problem of interpretation of the concept

The origins of the heroism phenomenon and the approaches to the hero definition are discussed in the article. It was uncovered that according to the etymology the heroes should be called people characterized by physical strength; according to research in the field of positive psychology they are altruists, well-doers who have high moral qualities; according to the theory of the philosopher M. Merleau-Ponty the main characteristic feature of the hero is the ability to act. It was summarized that a person who claims to be the hero should be characterized by high moral qualities (the ability to sacrifice themselves for others, to be altruistic), be strong and active, be marked by courage (be brave and be able to express "inconvenient" ideas), and besides he should have a number of features - be smart, loving, religious. However, a set of characteristics of the hero image varies for each society and depends on gender, ethnic, religious, etc. characteristics of the recipient, moreover the institution of heroism is undergoing significant transformations under the influence of social changes. It was defined the role and place of the hero in society. It was indicated that on the level of society heroes facilitate people's interest to the positive values, form the basis of civil identity, serve as a stabilizer of social and political system, are important for cultural education of citizens. However, the authority of the hero can put pressure on person forcing her to seek an unattainable ideal, thus causing harm to an individual identity.

Key words: hero, mediahero, cult of heroes, morality, activity.